

ТУРЕЦЬКИЙ ПРОТЕКТОРАТ ЯК СПОСІБ ЗМІЦНЕННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ: НОВІТНІ КОНЦЕПЦІЇ В ПОЛЬСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

З'ясовано еволюцію підходів сучасних польських та російських дослідників до інтерпретації проблеми турецького протекторату над Гетьманщиною. Встановлено, що польські історики перейшли до оцінки турецького протекторату як альтернативи зверхності Москви та Варшави, що мав урівноважити прагнення обох інтегрувати Гетьманщину. Інтерпретації польських дослідників типологічно перегукуються з концепцією поліпідлеглості Гетьманщини, розробленою в українській історіографії. Натомість магістральним трендом російської історіографії є спроби модифікувати старі великодержавницькі підходи.

Ключові слова: Гетьманщина, турецький протекторат, польська історіографія, російська історіографія.

Маслак В. И.,
Кременчугский национальный университет имени Михаила Остроградского,
г. Кременчуг, Украина

ТУРЕЦКИЙ ПРОТЕКТОРАТ КАК СПОСОБ УКРЕПЛЕНИЯ ГЕТЬМАНЩИНЫ: НОВЕЙШИЕ КОНЦЕПЦИИ В ПОЛЬСКОЙ И РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Исследована эволюция подходов современных польских и российских историков к интерпретации проблемы турецкого протектората над Гетманщиной. Установлено, что польские историки окончательно перешли к оценке турецкого протектората как альтернативы подчинения Москве и Варшаве, который должен был уравновесить стремления обоих интегрировать Гетманщину. Интерпретации польских исследователей типологически близки к концепции полувассалитета Гетманщины, разработанной в украинской историографии. В то же время магистральным трендом российской историографии является стремление модифицировать великодержавные подходы.

Ключевые слова: Гетманщина, турецкий протекторат, польская историография, российская историография.

Maslak Volodymyr,
Kremenchuk National University,
Kremenchuk, Ukraine

THE TURKISH PROTECTORATE AS A MEANS OF STRENGTHENING OF HETMANATE: RECENT CONCEPTS IN THE POLISH AND RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

The article researches the evolution of the Polish and Russian historiography's approaches for the interpretation of the issue of the Turkish protectorate for the Hetmanate. As it was investigated the Polish historians conceptualize this problem for the Hetmanate through the prism of alternative way to the Muscovite and Polish jurisdiction. The interpretations of the Polish historians are typologically like to the approaches of the contemporary Ukrainian historiography. By contrast the mainstream of the Russian scholars lies in the attempts to modify the traditional imperial paradigm.

Keywords: Hetmanate, Turkish protectorate, Polish historiography, Russian historiography.

Мета статті полягає у з'ясуванні особливостей інтерпретації сучасними польськими та російськими дослідниками проблеми турецького протекторату над Гетьманщиною, однією з ключових для формування історіографічного образу ранньомодерної

української державності. Без дослідження цього питання уявлення про сучасне прочитання останньої будуть неповними та спрощеними. Однак до сьогодні проблема не досліджувалася, а відтак підходи польських та російських істориків, які формують дві потужні та впливові альтернативи у концептуалізації української історії, залишаються не продискутовані. А відтак завдання статті полягає у відтіненні еволюції інтерпретаційних опцій в польській та російській історіографіях у порівнянні з попередніми відповідними історіографічними традиціями, а також підходами українських істориків.

Сучасна історіографічна ситуація характеризується спробами переосмислити політичні стратегії еліти Гетьманщини, спрямовані на пошук оптимальних шляхів збереження суверенітету держави. Завдяки зусиллям низки українських істориків, зокрема Т. Чухліба [1; 2], В. Горобця [3], В. Степанкова та В. Смолія [4; 5], В. Брехуненка [6], новими гранями поповнилася концептуалізована ще В. Липинським [7] ідея наявності в політичній програмі Б. Хмельницького опції одночасної протекції кількох легітимних правителів. Така геополітична конструкція розглядалася українським гетьманом та його оточенням запорукою створення передумов для існування Гетьманщина в оточенні сусідів, кожен з яких поодиночі не толерував появу ранньомодерної Української держави. Т. Чухліб, який найретельніше підійшов до зазначеної проблеми, сформулював концепцію поліпідлеглості як осьову в політичних програмах українських гетьманів від Б. Хмельницького до Петра Дорошенка включно, вбачаючи в ній головну стратегію збереження Гетьманщини в складних і ворожих міжнародних обставинах [1, с. 50-65; 2, с. 63-123].

Ключове місце в гетьманських розрахунках посідала ідея турецького протекторату як альтернативи зверхності московського царя та польського короля, що мала урівноважити виразні прагнення двох останніх розчинити Гетьманщину у своєму політичному тілі. Б. Хмельницький та його наступники мали перед собою приклад Молдови, Валахії, Трансільванії, яким під

опікою турецького султана вдавалося зберегти державність з правителем на вершині суспільної піраміди. А відтак прагнення використати досвід балансування перелічених держав між християнськими сусідами й Османською імперією провокував появу протурецьких політичних концепцій в Україні. Вершиною втілення їх став турецький протекторат П. Дорошенка, що мав величезний вплив на військово-політичну ситуацію в Центрально-Східній Європі.

Як на подібний дискурс прореагували сучасні польські та російські історики, адже історіографічна концепція поліпідлеглості Гетьманщини викликає напругу в москвоцентричних та польськоцентричних візіях історії ранньомодерної української державності? Особливо різке вона суперечить концепціям «возз'єднання України з Росією» та «єдиної держави».

Необхідно зазначити, що, як і в інших випадках, засадничі підходи в Росії та Польщі рішуче розійшлися. У польській історіографії остаточно наріжною тенденцією стало визнання турецького вектора як самостійного в політиці українських еліт, підпорядкованого інтересам збереження Гетьманщини. Це принципово зближує позиції польських істориків з українською історіографією.

Турецька альтернатива для Гетьманщини ставиться на один щабель з переяславсько-московським 1654 р., та гадяцьким 1658 р. комплексами. Найвиразніше це демонструє Д. Колодзейчик, автор концепції, згідно з якою не Переяслав 1654 р., не Гадяч 1658 р., а турецький протекторат на рівні ймовірної моделі визнається прийнятнішою для збереження української державності з огляду на стратегії Османської імперії щодо сусідів України – Молдови, Валахії і Трансільванії [8, с. 67-80].

Концептуалізуючи перспективи, які чекали на Україну у випадку переходу під протекцію турецького султана, Д. Колодзейчик дійшов висновку, що *«теоретичну «турецьку опцію» можна визнати за набагато безпечнішу для збереження української тотожності»* [8, с. 79]. Пізніше цю точку зору підтримав К. Петкевич, який також висловив думку, що кращим союзником для Чигирини була все таки Туреччина,

«бо могла принести державі Богдана Хмельницького безпеку з боку Польщі та легітимізувати його династію» [9, с. 292]. Визнання переваги турецького протекторату не тільки над російською зверхністю, а й над моделлю, закладеною в «гадяцьку ідею» 1658 р., виразно свідчить про відмову від традиційного польськоцентричного прочитання історії ранньомодерної української державності.

При цьому Д. Колодзейчиком використана новітня концепція В. Остапчука [10] так званої «ідеальної ситуації», згідно з якою Туреччина після утвердження в Буджаку та фортецях Північного Причорномор'я відмовилася з середини XVI ст. від подальшої експансії на північ і зосередилася на збереженні контролю над опанованою територією. Кримські татари й ногайці розглядаються як клієнти, що відгороджують потенційних конкурентів від Чорного та Азовського морів, а до активних військових дій османи вдавалися лише через пряму військову загрозу з боку християнських опонентів.

Варто зауважити появу в одному із загальників з історії Речі Посполитої параграфу «Турецька протекція над Україною і битва під Берестечком», який акцентує увагу на давності турецької альтернативи в політичних концепціях Б. Хмельницького [11, с. 34]. Утім, польські історики поки-що предметно не висловилися з приводу полеміки щодо ймовірності переходу гетьмана під турецький протекторат [12].

Курс П. Дорошенка на турецький протекторат подається в сучасній польській історіографії як логічне продовження політики Б. Хмельницького та спосіб не тільки зберегти булаву, а й об'єднати Україну. Власне різка зміна міжнародних обставин внаслідок укладення Андрусівського перемир'я 1667 р., яка фіксувала поділ України, розглядається як головний чинник, який увиразнив постійно тліючу від часів Б. Хмельницького проблему турецького протекторату.

Я. Качмарчик прямо писав, що після Андрусова 1667 р. П. Дорошенко не мав іншого виходу і «вибрав єдину слухину дорогу, яка існувала» [13, с. 139]. А визначаючи статус

України під опікою султана, Д. Колодзейчик дійшов вмотивованого висновку, що документ, який засвідчував прийняття П. Дорошенка під протекцію, – берат – «наближує статус козацького гетьмана до статусу володарів Молдови та Валахії» [8, с. 73]. До того ж П. Дорошенко зумів добитися звільнення від данини, яку зазвичай платили християнські васали [8, с. 74; 15, с. 71].

Загалом П. Дорошенко кваліфікується в межах концепції, запропонованої Я. Перденею, ґрунтовна монографія якого «Гетьман Петро Дорошенко і Польща» була надрукована майже через тридцять років після написання. Така ситуація добре віддзеркалює спадкоємність підходів польських істориків на тлі формування збалансованого образу ранньомодерної української державності, позбавленого спрямлених польськоцентричних підходів. Книга Я. Пердені, видана у 2000 р., була органічно вписана в історіографічний контекст. П. Дорошенко у дослідника – це «патріот козацької України. Від часу обрання гетьманом, ідучи слідами Богдана Хмельницького, прагнув відновлення незалежності та об'єднання України із західними руськими землями включно... Був зате політиком безсумнівних талантів, дуже змілим, витривалим та дієвим. Мав багато намірів та еластичності в діях. Багаторазово змінював стратегію і тактику своєї політики, пристосовуючись до обставин. Не падав від невдач. Уміло використовував слабкості Речі Посполитої та чергові зміни розкладу сил на військовій і політичній міжнародній арені» [16, с. 466].

Аналогічні оцінки зустрічаємо й у сучасних польських істориків. П. Дорошенко подається як один із найталановитіших гетьманів, ідейний спадкоємець Б. Хмельницького. Політичне кредо Петра – об'єднана Україна – базувалося на ідеї самодостатності держави, а взаємини з Річчю Посполитою мали бути побудовані на засадах Гадяцької унії. Інтерпретуючи постать П. Дорошенка, П. Кроль та М. Вагнер, відштовхуються від щойно наведених узагальнень Я. Пердені, цитуючи їх [17, с. 352]. Я. Качмарчик висуває на чоло ідею П. Дорошенка об'єднати українські землі [13, с. 139]. Для М. Маркевича «Петро Дорошенко видатний політик і козацький вождь», який

«повернувся до планів Б. Хмельницького у питанні будівництва Української держави» [18, с. 563]. Хіба тільки М. Франц традиційно пішов проти течії, протиставляючи П. Дорошенка та П. Тетерю на користь останнього (з цілком очевидною метою). Якщо П. Тетеря – «розсудливий ватажок», то П. Дорошенко – невдалий політик, який до того ж не мав жодного авторитету на лівому березі [19, с. 371, 374].

Водночас старі стереотипи подолані ще не по всьому полю польської історіографії. В історіографічному обігу залишилася прямолінійна теза про «агресію Високої Порту, яка прагнула поширити свій протекторат на ці землі (Україну. – В. М.)» [20, с. 255]. Це положення було автоматично, що показово, перенесене Я. Тазбіром з книги, підготовленої ним і виданої ще в 1979 р. [21, с. 263] Витримане в руслі традиційної концепції про «турецько-татарську агресію», котру Москва за радянських часів активно нав'язувала як один із важливих елементів у системі обґрунтування всеохопної прогресивності «возз'єднання» України з Росією в 1654 р., воно переплітається з аналогічною опцією, що збереглася і в сучасній російській історіографії

У сучасній російській історіографії домінує інша тенденція. Добре видно, що в умовах концептуальних і прикладних напрацювань українських та польських істориків основна частина російських дослідників, яку умовно можна назвати традиціоналістським табором, головні зусилля зосередили на адаптації концепцій «возз'єднання України з Росією» та «єдиної держави» до новітньої історіографічної ситуації. Мета, яка ставиться, нівелювати загрози, які виникли для обох концепцій з боку концепцій поліпідлеглості Гетьманщини та турецького протекторату як найсприятливішої альтернативи і Переяславу 1654 р., і Гадячу 1658 р.

Відправним пунктом залишається теза, що зроблений козацькою старшиною у Переяславі вибір на користь зверхності московського царя «був оптимальним із можливих» [22, с. 43]. Рефреном крізь тексти проходить думка сформульована Г. Саніним, що лише завдяки московській зверхності

була «у складі Росії зміцнена українська державність» [23, с. 65]. Опція поліпідлеглості Гетьманщини, яка функціонує в українській історіографії, чи турецького протекторату, яка обговорюється в польській, не розглядається. Усе зводиться до обтічних тез на кшталт «трагічний фінал», якщо Україна потрапить в орбіту Османської імперії та про порятунок в московських обіймах, інакше «реальний надійний союзник Росії буде розгромлений і зрабований або польсько-литовською державою, або Османською імперією» [24, с. 152]. Поза увагою перебуває і цивілізаційний чинник, хоча Річ Посполита та Московія належали до зовсім інших цивілізаційних ніш.

Особливим викликом для традиціоналістського табору була необхідність пояснити активність Б. Хмельницького на турецько-кримському напрямкові, а особливо, вже понад століття обговорюваний фактор, турецького протекторату. Адже така лінія поведінки українського гетьманом суттєво підважує тезу про безальтернативне прагнення українського соціуму до єднання з московським світом – наріжний компонент традиційної російської візії ранньомодерної української історії. Звично для російської історіографії ключовою залишається теза, що в Гетьманщині «промосковська орієнтація традиційно мала більше прихильників, ніж пропольська і протурецька» [25, с. 91]. Але поновно (після вилучення в радянські часи) уводячи до образу ранньомодерної української історії опцію протекторату султана, один із сучасних російських істориків (Г. Санін) традиціоналістського напрямку розвернув у протилежний бік попередню російську концепцію, опрацьовану в ХІХ ст. П. Буцинським. Останній слідом за М. Костомаровим вважав Б. Хмельницького ініціатором ідеї зверхності Туреччини над Україною [26, с. 161-162]. Нині ж Г. Санін проголосив застрільником турецьку сторону, що різко розходиться не тільки з канвою сучасної української та польської історіографії, а й із концептуалізаціями решти представників російської історичної науки.

Якщо в Україні та Польщі нині розглядають турецький фактор як невід'ємну

складову політичних концепцій гетьмана, орієнтованих на створення міжнародних обставин, що сприяли б збереженню самодостатності Гетьманщини, то в рамках позиції Г. Саніна він є прямою перешкодою для реалізації планів Чигирини. Втручаючись в українські справи, Туреччина та Крим ускладнювали поступальний рух Гетьманщини до успішного «возз'єднання» з одновірною Московією. Кульмінація агресивних намірів султана та хана припадає на 1653 р.: *«Навесні 1653 р. турецький султан та кримський хан відкрито вимагали визнати їхню владу та увійти до складу Османської імперії»* [24, с. 154].

Натомість інший російський дослідник Б. Флоря запропонував м'якшу концепцію, яка базується на підходах, що відштовхуються від історіографічної традиції розглядати проблему кризь призму турецької політики Б. Хмельницького загалом. Роль гетьмана в налагодженні тісних стосунків між Чигирином та Стамбулом аж до переговорів про підданство визнається провідною, а ймовірність формування відносин протекції з площини світоглядних міркувань еліти Гетьманщини переводиться у сферу реальної політики. Однак дослідник вбачає в діях Б. Хмельницького лише прагнення інструментально задіяти турецький фактор, без набуття підданства султанові, *«використавши переговори про протекцію для одержання дипломатичної і військової (в обмежених розмірах) підтримки з боку османів»*. Натомість султан волів формалізувати відносини з Гетьманщиною у вигляді накинення силоміць свого протекторату, а гетьман всіляко пручався й таки *«зумів уникнути встановлення залежності від Османської імперії»* [28, с. 103].

При цьому категорично заперечується укладення між Гетьманщиною й Туреччиною відносин протекції (*«про жодне встановлення османського протекторату над Україною в 1650-1653 рр. не може бути й мови»*) [28, с. 102]. А заходи української дипломатії в 1650-1651 рр., позначені явними ознаками апеляції до пошуку зверхності турецького султана, пояснюються як суто тактичний хід, спрямований винятково на те, щоб віднайти

нового політичного та військового союзника. І лише тяганина з боку Москви щодо прийняття України в підданство змусила Б. Хмельницького з 1652 р. в безвиході розглядати *«османський протекторат як одне з можливих рішень проблеми, як свого роду запасний варіант на випадок, якщо російський уряд і цього разу не захоче відмовитися від своєї політики збереження миру з Річчю Посполитою»* [28, с. 101].

Прикметно, однак, що небажання Б. Хмельницького піти на тісніший зв'язок з Османською імперією ніяк не пов'язується зі сконструйованим телеологічним каркасом для української історії як приреченої злитися з російською. Для пояснення позиції гетьмана не використовується жодна складова цього каркасу – ні фактори етнічної близькості та спільної віри українців та росіян, ні начебто наявність в українців відчуття щодо своєї належності до ширшого *«руського»* світу та про необхідність відновлення колишньої єдності шляхом зосередження під спільним царським дахом. Політична поведінка Б. Хмельницького стосовно можливості турецького протекторату інтерпретується як рівнодія, з одного боку, того чинника, що гетьман мав шукати для реалізації своїх тактичних розрахунків опертя серед козацького загалу та у православних колах, вороже налаштованих до союзів з мусульманами, а з іншого – Стамбул не міг піти на матеріальні жертви щодо Гетьманщини, бо це принципово не було притаманне Османській імперії, а навпаки *«за опіку і захист з боку султана доведеться заплатити високу ціну»* в матеріальному й територіальному вигляді [28, с. 95].

На розбалансованість російськоцентричної візії історії української державності працює й необхідність пристосувати до неї реальне входження гетьмана П. Дорошенка у відносини протекторату з турецьким султаном. Той таки Г. Санін мусив зробити висновок, що П. Дорошенко хотів *«об'єднати Україну під своєю булавою за фактичної повної самостійності Правобережної частини та автономії Лівобережжя у складі Росії. Це був тоді можливий шлях до збереження української державності»* [27, с. 337]. Поразка цього проекту пояснюється тим, що П. Дорошенко виставляв такі умови,

у рамках яких *«російський протекторат над гетьманством став би суто формальним»*, а його зовнішньополітична лінія різко розходила з курсом Московії [28, с. 295-297, 350-351]. Тим самим все таки визнавалося, що гетьман сповідував ідею самодостатності та суб'єктності Гетьманщини. Проте ідея П. Дорошенка щодо турецького протекторату та її реалізація опущена до рівня політичної гри правобережного гетьмана й не розглядається крізь призму його уявлень про корінні інтереси Гетьманщини. Вплив геополітичної ситуації в регіоні обмежено до констатації неприйнятності для Речі Посполитої та Московії реальної зверхності султана над Правобережною Гетьманщиною [28, с. 362-363; 27, с. 337-342]. Поразка П. Дорошенка, військові дії на Правобережжі І. Самойловича та московського війська, облога та зруйнування Чигирини зображуються як закономірний підсумок загальної тенденції до *«возз'єднання»* [29, с. 118-129].

На початку ХХІ ст. в російській історіографії з'явилася пластичніша інтерпретація діяльності П. Дорошенка, яка враховувала нові історіографічні реалії й зближувала позиції російських істориків та їхніх колег з України й Польщі. Гетьман характеризується як *«тверезий, більше того, талановитий політик»* [30, с. 68]. Прямо відзначається, що його політичні концепції сягали своїми коріннями державницької програми Б. Хмельницького. Зникла фатальна прив'язаність ідеї об'єднання України обох берегів Дніпра до реалізації цього проекту винятково під зверхністю московського царя, хоча й зроблено реверанс про пріоритетність саме промосковського сценарію. А турецько-татарський вектор політики П. Дорошенка пояснюється тим, що Москва не надала йому відповідної допомоги [30, с. 67]. Політичне кредо правобережного гетьмана визначено наступним чином: *«П. Дорошенко продовжував політику Б.Хмельницького, мав на меті*

об'єднання України перш за все у складі Російської держави на умовах конфедерації, але допускав можливість протекторату над Правобережною Україною з боку Османської імперії чи Речі Посполитої» [30, с. 67].

Крім представників традиціоналістського табору до інтерпретації проблеми турецького протекторату над Гетьманщиною почасти долучилася й Т. Таїрова-Яковлева, яка уособлює модернізаційне крило сучасної російської історіографії. Якщо в традиціоналістському тлумаченні встановлення протекторату султана над Правобережною Гетьманщиною обмежується фактично лише до рівня політичної гри, то в інтерпретації Т. Таїрової-Яковлевої це крок, спрямований на досягнення головної мети *«спочатку об'єднати Україну, а потім добитися найбільш вигідної автономії»* [31, с. 243]. Додатково підкреслюється тяглість у середовищі старшини погляду на турецький протекторат крізь призму інтересів державності Гетьманщини [31, с. 243].

У цілому належить підкреслити, що інтерпретація проблематики турецького протекторату над Гетьманщиною відбиває принципову різницю в підходах сучасних польських та російських дослідників до прочитання ранньомодерної української історії. Російська історіографія переймається переважно збереженням конкуренто-спроможності великодержавницької візії, а тому намагається реагувати на інтелектуальну ситуацію без шкоди для неї. Це, однак, погано вдається, оскільки в будь-якому випадку розхитує підвалини концепції безальтернативності московської зверхності. Натомість польські історики, подібно до українських, остаточно перейшли на рейки визнання турецького вектору політичних програм української еліти за самодостатній чинник, який розглядався старшиною під кутом головної ідеї – ідеї створення міжнародних передумов для повнокровного функціонування Гетьманщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чухліб Т. Гетьмани і Монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714. – Київ, 2003.
2. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – Київ, 2011.

3. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. – Київ, 2001.
4. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – Київ, 1993.
5. Смолій В. А., Степанков В. С. Петро Дорошенко. Політичний портрет. – Київ, 2011.
6. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна середини XVII – XVIII ст. – Київ, 2014.
7. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті // Липинський В. Твори. – Філадельфія, 1991. – Т. 3.
8. Колодзейчик Д. Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави // Гадацька унія 1658 року / Відп. секр. В. Брехуненко. – Київ, 2008. – С. 67-80.
9. Петкевич К. Украина на перепутье. Казацкое государство // История и современность. – 2005. – № 2. – С. 35-63.
10. Ostapchuk V. The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids // Oriente Moderno. – The Ottomans and the Sea. – 2001. – № XX. – P. 23-95.
11. Gierowski J. A. Przechylenie w dobie złotej wolności (1648-1763) // Wielka Historia Polski. – Kraków, 2004. – Т. 5.
12. Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. – Київ, 1993. – Вип. 2. – С. 177-192.
13. Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 94-103.
14. Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita trojga narodów. Mit czy rzeczywistosc. Ugoda hadziacka – teoria i praktyka. – Kraków, 2007.
15. Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672-1699. – Warszawa, 1994.
16. Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000.
17. Wagner M., Kroll P. Piotr Doroszenko // Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. – Zabrze, 2010. – S. 330-352.
18. Markiewicz M. Historia Polski 1492-1795. – Warszawa, 2009.
19. Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI – XVII wieku. – Toruń, 2005.
20. Samsonowicz H, Wyczański A, Tazbir, J., Staszewski J., Kizwalter T., Nalęcz T., Paszkowski A., Chwalba A. Polska na przestrzeni wieków. – Warszawa, 2006.
21. Tazbir J. Zarys historii Polski. – Warszawa, 1979.
22. Заборовский Л. Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования // Россия–Украина: история взаимоотношений / Отв. ред. А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флоря. – Москва, 1997. – С. 39-49.
23. Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа // Труды Института Российской истории РАН. – Вып. 6. – Москва, 2006. – С. 65-90.
24. Санин Г. Положение Украины в составе России во 2-й половине XVII в. и внешняя политика России. Смоленск и Белоруссия в годы русско-польской войны (1654-1667) // Российская империя от истоков до начала XIX века. Очерки социально-политической и экономической истории / Ред. А. Аксенов, Я. Водарский, Н. Никитин, Н. Рогожин. – Москва, 2011. – С. 146-158.
25. Артамонов В. А. Позиции гетманской власти в России и на Украине в конце XVII – начале XVIII вв. // Россия–Украина: история взаимоотношений / Отв. ред. А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флоря. – Москва, 1997. – С. 89-100.
26. Маслак В. Образ української Національно-визвольної війни в російській інтелектуальній традиції XVIII – 80-х рр. XX ст. – Київ; Кременчук, 2007.
27. Санин Г. Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667-1686) // Украина в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI – XVIII ст. – Київ, 2000. – С. 333-347.
28. Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордин-Нащокина и попытки ее осуществления. – Москва, 2013.
29. Алмазов А. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672-1687). – Москва, 2012.
30. Заборовский Л. В. Порты, Крымское ханство и государства Центральной и Восточной Европы в 1648-1654 гг. // Османская империя и страны Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Часть 1. Главные тенденции политических взаимоотношений / Отв. редактор Г. Литаврин. – Москва, 1998. – С. 190-225.
31. Таирова-Яковлева Т. Г. Гетманы Украины. Истории о славе, трагедиях и мужестве. – Москва; Санкт-Петербург, 2011.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Боряк Г. В., д.і.н., проф.; Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.